

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં શૈક્ષણિક વારસાની મહત્વની ભૂમિકા

તૃષાબા જીતેન્દ્રસિંહ વાળા

B.A, M.A, UGC NET, P.hd. Runing
doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-190989-459

૧. પ્રસ્તાવના

પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસને જાણવા માટે સાહિત્ય, વિદેશી યાત્રાળુઓના વૃત્તાંતો, પુરા તાત્વિક અવશેષો જેવા સ્ત્રોતો ખૂબ જ મહત્વના છે. સિંધુ સભ્યતામાંથી મળેલા અવશેષોને આધારે તે સમયની આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનની માહિતી મેળવી શકાય છે. સાહિત્યના માધ્યમથી શાસકોના જીવન અને તેમના સમયની સંપૂર્ણ સમાજ વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આવે છે. 'વૈદિક યુગ' દરમિયાન લખાયેલા વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને ઉપનિષદોના આધાર લઈને આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ તેના પર નિર્ભર છે. રામાયણ, મહાભારત અને ભગવદ ગીતા જે આપણને આજના સમયમાં પણ જીવન જીવવાનો ઉત્તમ સંદેશો આપે છે.

૨. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ, જેને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કળા અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓના વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર શરીરનો સંદર્ભ આપે છે. જે ભારતીય ઉપખંડમાં અનેક સહસ્રાબ્દીઓથી વિકસિત અને વિકસિત થઈ છે. આ પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ ભારતનાં સાંસ્કૃતિક માળખામાં અભિન્ન છે અને તેના સમાજ, વિચાર પ્રક્રિયાઓ અને જીવનશૈલીને આકાર આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ વિગતવાર નોંધમાં, અને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને

પરંપરાઓના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓનું અન્વેષણ કરીશું.

પ્રાચીન મૂળ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ લગભગ 1300-3300 બીસીઈ (અને વૈદિક સમયગાળા 500-1500) બીસીઈ આસપાસ (પ્રાચીન મૂળ છે. વેદ, જે વિશ્વના સૌથી જૂના પવિત્ર ગ્રંથોમાંના એક છે. ભારતીય દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક વિચારનો પાયો બનાવે છે ચાર વેદ - ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ -સ્તોત્રો, ધાર્મિક વિધિઓ અને દાર્શનિક ચર્ચાઓ ધરાવે છે.

હિંદુ ફિલોસોફિકલ પ્રણાલીઓ : ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વિચારની દાર્શનિક શાળાઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવે છે, જેને સામૂહિક રીતે 'દર્શન' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હિંદુ ફિલસૂફીની છ રૂઢિવાદી શાળાઓ અગ્રણી છે.

1. ન્યાય તાર્કિક તર્ક અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
2. વૈશેષિક અણુવાદ અને તત્ત્વમીમાંસા સાથે વ્યવહાર કરે છે.
3. સાંખ્ય પુરુષ) ચેતના (અને પ્રકૃતિ) દ્રવ્ય (ના દ્વૈતની શોધ કરે છે.
4. યોગ :આધ્યાત્મિક વ્યવહાર અને આત્મ-અનુભૂતિ પર ભાર મૂકે છે,
- 5 મીમાંસા ધાર્મિક વિધિઓ અને શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

6. વેદાંત વેદના સાર અને વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિની તપાસ કરે છે.

આયુર્વેદ : આયુર્વેદ એ એક પ્રાચીન ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિ છે જે હજારો વર્ષ જૂની છે તે ત્રણ દોષો - વાત, પિત્ત અને કફના સંતુલન દ્વારા સર્વગ્રાહી સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી પર ભાર મૂકે છે આયુર્વેદ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ ઉપચારો, જડીબુટ્ટીઓ અને જીવનશૈલીની ભલામણોનો સમાવેશ કરે છે.

યોગ અને ધ્યાન : યોગ એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનો બીજો અભિન્ન ભાગ છે તે એક પ્રથા છે. જેનો હેતુ મન, શરીર અને ભાવનાને એક કરવાનો છે. એકંદર સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. યોગના વિવિધ સ્વરૂપો, જેમ કે હઠ, રાજા. ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ યોગ, માનવ સ્વભાવના વિવિધ પાસાઓને પૂર્ણ કરે છે. ધ્યાન એ યોગનું આવશ્યક ઘટક છે, જે વ્યક્તિઓને માનસિક સ્પષ્ટતા, આંતરિક શાંતિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.

ભારતીય કલા અને સાહિત્ય, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી કલા અને સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્તિ શોધે છે. ભરતનાટ્યમ, કથક, ઓડિસી અને અન્ય જેવા શાસ્ત્રીય નૃત્ય સ્વરૂપો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પૌરાણિક કથાઓમાં ઊંડે ઊંડે જડેલા છે. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત, તેના જટિલ રાગો અને તાલ સાથે, લાગણીઓ અને આધ્યાત્મિકતાને અભિવ્યક્ત કરવા માટેનું એક ગહન માધ્યમ છે. રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યો તેમજ ઉપનિષદ અને પુરાણ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથો સહિત ભારતીય સાહિત્ય મહાન શાણપણ અને નૈતિક ઉપદેશો ધરાવે છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ વાસ્તુશાસ્ત્ર એ આર્કિટેક્ચર અને ડિઝાઇનનું ભારતીય વિજ્ઞાન છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાકૃતિક દળો સાથે સુમેળભર્યા રહેવાની જગ્યાઓ બનાવવાનો છે જ્યોતિષ અથવા વૈદિક જ્યોતિષ, માનવ

જીવન અને ભાગ્ય પર અવકાશી પદાર્થોના પ્રભાવનો અભ્યાસ છે.

ધર્મ અને કર્મ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં કેન્દ્રિય ધર્મ અને કર્મની વિભાવનાઓ છે. ધર્મ, ફરજ, સચ્ચાઈ અને નૈતિક જવાબદારીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યારે કર્મ કારણ અને અસરના કાયદાને દર્શાવે છે એકસાથે આ સિદ્ધાંતો વ્યક્તિઓને ન્યાયી જીવન અને નૈતિક નિર્ણય લેવાના માર્ગ પર માર્ગદર્શન આપે છે.

આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં ભારત વિવિધ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનું ઘર છે, જેમાં હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે આમાંની દરેક પરંપરાએ અનન્ય દાર્શનિક, પરિપ્રેક્ષ્ય અને પ્રથાઓનું યોગદાન આપ્યું છે. જેણે ભારતના સાંસ્કૃતિક લેન્ડસ્કેપને આકાર આપ્યો છે.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા અથવા શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધોની પરંપરા એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. તેમાં અંગત ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને શિષ્યત્વ દ્વારા ગુરુ (શિક્ષક) પાસેથી શિષ્ય (વિદ્યાર્થી) સુધી જ્ઞાન, શાણપણ અને કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આધુનિક સુસંગતતા ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ ભારતમાં અને તેનાથી આગળના આધુનિક વિચારોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે. વિદ્વાનો, સંશોધકો અને પ્રેક્ટિશનરો ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, દવા, મનોવિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા સહિતના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સમકાલીન પડકારોને સંબોધવા માટે આ પરંપરાગત પ્રણાલીઓનો અભ્યાસ અને અનુકૂળન કરે છે.

નિષ્કર્ષમાં, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ એ સમૃદ્ધ અને બહુપક્ષીય વારસો છે જે હજારો વર્ષોથી વિકસિત થયો છે. આ પ્રણાલીઓમાં દાર્શનિક, આધ્યાત્મિક, વૈજ્ઞાનિક અને કલાત્મક જ્ઞાનની વિશાળ શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે જે ભારતની સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને બૌદ્ધિક પ્રવચનને આકાર આપવાનું ચાલુ રાખે છે.

આ પરંપરાઓને સાચવીને અને અભ્યાસ કરીને, લોકો માનવ અસ્તિત્વ, વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિ અને સંવાદિતા અને સુખાકારીની શોધમાં મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ મેળવે છે.

૩. સાંસ્કૃતિક વારસો

“વારસો ” એ એક મિલકત છે, જે વારસામાં મળેલી છે. પાછલી પેઢીઓથી વારસામાં મળેલી છે. “સાંસ્કૃતિક વારસા” ના કિસ્સામાં વારસો, પૈસા કે મિલકતનો નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓનો સમાવેશ કરે છે. સાંસ્કૃતિક વારસો એક સહિયારા બંધન, સમુદાય સાથેનું આપણું જોડાણ સૂચવે છે.

સાંસ્કૃતિક વારસો એ ભૌતિક કલાકૃતિઓ અને અમૂર્ત ગુણોનો વારસો છે જે ભૂતકાળની પેઢીઓથી વારસામાં મળે છે, વર્તમાનમાં જાળવવામાં આવે છે અને ભવિષ્યની પેઢીઓના લાભ માટે આપવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક વારસાના વ્યક્તિત્વને જળમૂળથી બદલવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવતો હોય તો તે છે શિક્ષણ. શૈક્ષણિક બાબતો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વ્યક્તિની સમજણ શક્તિને જાગૃત કરી વ્યક્તિના ધ્યેય સુધી પહોંચવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવતું તત્વ એટલે કે શૈક્ષણિક વારસો છે

૪. શૈક્ષણિક વારસો

શૈક્ષણિક વારસો એટલે કે આપણા પૂર્વજો તરફથી આપણને દરેક પ્રકારના વારસામાંથી મળી આવતા હોય છે પરંતુ શૈક્ષણિક વારસો આપણે આપણા વંશાવલીના વંશો આપણા પૂર્વજો તરફથી મળતો આવે છે કૌશલ્ય અને સમજણ શક્તિ એ શૈક્ષણિક વારસાના મૂળ ગણાવી શકાય છે.

૪.૧) ભાષા અને સાહિત્ય :

શૈક્ષણિક જ્ઞાન મેળવવું હોય ભાષાને બોલતા વાંચતા અને સમજતા આવડવું એ અગત્યનું છે. સાહિત્યના સ્થાન સુધી પહોંચવા માટે સાહિત્યને વાંચતા સમજતા આવડે તે અગત્યનું છે.

● સંસ્કૃત સાહિત્ય :

સંસ્કૃત સાહિત્યના સંસ્કૃત ભાષા વિપુલ વિદ્રદભોગ્ય બનતા જાય છે મૌલિકાને સ્થાને શાસ્ત્ર, નિયમો અનુસારના એ રચના પ્રકારનું માળખું છે તે વધતું જાય છે, ભોજ જેવા પ્રોત્સાહન રાજવી કવિઓ રહેલા છે જે ઇતિહાસનાં દરેક પાને પાને મુળ નાખેલા મહત્વના સ્થાન જોવા મળે છે, જે ભારતીય ભુમીના ભાગ્ય છે. જે હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા બહુ દેશી વિદ્વતા ધરાવતા સાહિત્યકારો થાય છે.

● કાવ્ય: -

કાવ્ય શબ્દ સાંભળતા જે મનમાં મને મન મધુર ધૂન ગુંજવા લાગે છે જે મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે , મહાકાવ્યો શ્રી હર્ષ રચેલું ‘ નૈષધચરિત’ સૌથી નોંધપાત્ર છે, કવિ પ્રાય: બારમી સદીમાં કનોજના ગાહડવાલ રાજા જયચંદ્રના સમયમાં થયો મહાકાવ્યનાં બાવીસ સર્ગ છે. કવિ ક્ષેમેન્દ્રએ અગાઉ અગિયારમી સદીમાં થયા એણે ‘ભારતમંજરી’ મહાભારત નો અને રામાયણમંજરી રામાયણનો સંક્ષેપ ઉતર્યો છે, ‘પદ્ય- કાદંબરી’ માં માં બાણકૃત ‘કાદંબરી’નું પદ્યમાં રૂપાંતર કર્યું છે. પૌરાણિક કથાનકવાળા મહાકાવ્યોમા વિપુલ પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે, જેમ કે યશોધરા ચરિત ‘ જયતવિજય’ દેવ ‘પ્રભસુરી-કૃત’ ‘બાલભારત’ મહાકાવ્યો છે.

● કથા સાહિત્ય :

પ્રાચીન સમયમાં જે જોવા મળી આવે છે કથા સાહિત્યમાં બમણો વિકાસ થયો હતો. એ વધું વધુ વિકસિત થયું છે. કવિ આનંદે રચેલી ‘માધવાનલ-કામકન્દલા કથા’ માં માધવાનલ નામે બ્રાહ્મણ અને કામકન્દલા નામે નર્તકી વચ્ચેના ગાઢ પ્રણય તથા લાંબા વિરહના પ્રસંગ નિરૂપાયા છે. અંતે રાજા વિક્રમાદિત્ય દ્વારા તેઓનો વિવાહ થાય છે. કથા સરળ સુબોધ ગદ્યમાં લખાઈ છે; વચ્ચે વચ્ચે અનેક સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત શ્લોકો આવ્યા કરે છે. જેમા વચ્ચે વચ્ચે અનેક સંસ્કૃતિ તથા પ્રાકૃત શ્લોક આવ્યા છે.

- વ્યાકરણ :

આમ પ્રાચીન સમયમાં જે વ્યાકરણ અતિ આવશ્યક મહત્વ વ્યાકરણ પ્રચલિત જોવા મળે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી આચાર્ય હેમચંદ્રે 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' તૈયાર કર્યું. એના છેલ્લા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ સમાવ્યું છે. આ વ્યાકરણ જૈન અભ્યાસીઓમાં અદ્યાપિ લોકપ્રિય છે. વિદર્ભના બોપદેવનું 'મુગ્ધબોધ' પણ સરલતા તથા સંક્ષિપ્તતા ધરાવે છે. એમાં હરિ, હર અને રામને લગતાં ઉદાહરણ વધારે આવે છે.

- કોશ :

યાદવપ્રકાશ-કૃત 'વૈજયન્તી' માં એકાર્થ શબ્દો તથા શબ્દના અનેક અર્થો એ બંને પદ્ધતિ પ્રયોજાઈ છે. ભોજ કૃત 'નામ-મલિકા' સંગ્રહરૂપ છે. પુરુષોત્તમ કૃત 'ત્રિકાષ્ઠ-શેષ' એ અમરકોશની પુરવણીરૂપ છે.

મહેશ્વરના 'વિશ્વપ્રકાશ' તથા 'મંખ-કૃત' 'અનેકાર્થકોશ' માં અનેકાર્થ શબ્દોને અંત્ય વ્યંજનો અનુસાર ગોઠવવામાં આવ્યા છે. 'મેદિની' એ 'વિશ્વ-પ્રકાશ'ના રૂપાંતર જેવું છે. કેશવસ્વામીનો 'નાનાર્થાર્ણવસંક્ષેપ' એ આ પ્રકારનો ઘણો મોટો કોશ છે. એમાં શબ્દોને અક્ષરસંખ્યા પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી તેના દરેક કાંડમાં આદ્ય અક્ષરોના અનુક્રમે ગોઠવેલા છે.

- છંદ શાસ્ત્ર :

'કવિદર્પણ' મુખ્યતઃ પ્રાકૃતમાં રચાયું છે. સંસ્કૃત છંદોને લગતો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. ગુજરાતના અમરચંદ્રસૂરિએ 'છન્દોરત્નાવલિ' રચી છે. આ ગ્રંથોમાં સામાન્યતઃ છંદનાં નામ તથા લક્ષણ તેના ઉદાહરણમાં વણી લેવામાં આવે છે. કાશ્મીરના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે છન્દઃશાસ્ત્ર વિશે 'સુવૃત્તતિલક' નામે ગ્રંથ લખ્યો. કેદાર કૃત 'વૃત્ત-રત્નાકર' આ વિશેનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે 'છન્દોનુશાસન' માં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

- ગણિત અને જ્યોતિષ :

ભાકરાચાર્ય (૧૨ મી સદી) નો 'સિદ્ધાંતશિરોમણિ' એ આ વિષયોને લગતો એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. એમાંના 'લીલાવતી' તથા 'બીજગણિત અભાસ (ઈષ્ટ)એ સુપ્રસિદ્ધ છે. કુમાલપાલના સમકાલીન દર્લભરાજ અને એના પુત્ર જગદર ગણિતવિદ્યાની દૃષ્ટિએ અને 'ગ્રમગણિત' તથા 'ગોલ' અધ્યાય બગોળવિદ્યાની લખેલ 'સામુદ્રિકતિલક', જગદેવનો 'ચિન્તામણિ' તથા અજયપાલના સમયમાં નરહરિએ લખેલ 'નરપતિજયચર્યા-સ્વરાદેય' ફલાદેશના વિવિધ પ્રકાર નિરૂપે છે. વસ્તુપાલના સમકાલીન ઉદયપ્રભસૂરિએ 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચંદ્રસૂરિએ 'જ્યોતિસાર' લખેલ છે.

- આયુર્વેદ :

આયુર્વેદના વિષયમાં ચક્રપાણિદત્ત, સુરેશ્વર, વંગસેન, ભોજ, સાંગધર ઇત્યાદિના ગ્રંથ આ કાલમાં લખાયા છે. એમાં ચિકિત્સા, ઔષધ, આહાર, વૃક્ષ-આયુર્વેદ, અશ્વ-આયુર્વેદ, પારો, અફીણ, લોહ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ થયેલું છે. એમાં ચક્રપાણિ-કૃત ચિકિત્સાસંગ્રહ તથા સાંગેધર-કૃત સંહિતા અને રસાર્ણવ નોંધપાત્ર છે.

- સંગીત :

સંગીતવિષયક ગ્રંથોમાં 'સંગીત-મકરન્દ', પ્રતાપ ચક્રવર્તીનો 'સંગીતયૂડામણિ', સાંગદેવનો 'સંગીત-રત્નાકર' અને પાર્શ્વદેવનો 'સંગીતસમયસાર' આ કાલમાં લખાયા છે. સોમેશ્વર-કૃત 'માનસોલ્લાસમાં' પણ ગીત અને વાદ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે.

- શિલ્પ શાસ્ત્ર :

વાસ્તુકલા તથા શિલ્પકલા (જેમાં મૂર્તિવિધાનનો સમાવેશ થાય છે) ને વિશે અગ્નિપુરાણના અમુક અધ્યાયો ઉપરાંત મયમત અને માનસાર, સમરાંગણ-સૂત્રધાર અને અપરાજિતપૃચ્છ તેમજ દક્ષિણ ભારતના કેટલાક આગમ ગ્રંથો લખાયા એ પ્રાચીન સમયના વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

- પાલી સાહિત્ય
- પ્રાકૃત સાહિત્ય

- અપભ્રંશ સાહિત્ય
- અર્વાચીન ભાષાઓ
- ધાર્મિક સાહિત્ય

આમ, વિવિધ અને વિશિષ્ટ સાહિત્ય પ્રાચીન ભારતીય સમયના જોવા મળે છે,

૫ સમાપન

ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો અર્વાચીન કાલ શરૂ થયો. ભારતની વર્તમાન સંસ્કૃતિની ઘડતરમાં એના આ ત્રણેય-પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાચીન —કાલને લગતા ઇતિહાસે ભૂમિકા રૂપે મહત્વનો ભાગ ભજવેલો છે. ભારતના ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ એ ભૂમિકાના પાયા પર ઘડાયું છે. મહત્વ નો શૈક્ષણિક વારસો એ પ્રાચીન સમય થી લઈ અત્યારે સુધી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે આજે પણ અને આવનારા યુગમાં પ્રાચીન થી અર્વાચીન સમયમાં કે આધુનિક સમયમાં પણ શૈક્ષણિક વારસો આવનાર પેઢી અને જેમ પવન સ્વાસ માટે જરૂરી છે એમ જ શિક્ષણ થી કોઈ અજાણી નહીં હોય શિક્ષણ શ્વાસ બની ને હર હંમેશ ટકવું રહેશે.

સંદર્ભ સૂચિ

- [1] Basham, A. L.: "The Wonder That Was India"
- [2] Bhandarkar, R. G. Vaishnavism. S'aivism and Minor Religious Systems
- [3] Dasgupta, S. N.: 'History of Indian Philosophy'
- [4] De, S. K. History of Sanskrit Poetics'
- [5] Elliot & Dowson: 'History of India as Told by its Own Historians' Vols. I-VIII
- [6] Keith, A. B.: 'History of Sanskrit Literature' 'Sanskrit Drams'
- [7] Krishnamachariar, M.: 'History of Classical Sanskrit Literature'
- [8] Majumdar, R.C. (Ed.): 'The History and Culture of the Indian People' Vol. IV: 'The Age of Imperial Kanauj',
- [9] Vol. V: 'The Struggle for Empire'
- [10] Nilkanta Sastri, K. A.: 'History of India', Part I: 'Ancient India, History of South India'
- [11] Panikkar, K. M.: 'A Survey of Indian History'
- [12] Ray, H. C. 'Dynastic History of Northern India, Vol. II
- [13] Sarkar, Jadunath: 'India through the Ages'
- [14] Sathianthaier, R.: 'A Political and Cultural History of India', Vol. I: 'Ancient India'

- [15] Taranath: 'History of Buddhism in India' (Eng. Trans.)
- [16] Tripathi, R. S. 'Ancient India'
- [17] Vaidya, C. V.: 'History of Mediaeval Hindu India, Vols. II-III.
- [18] ઉપાધ્યાય ભરતસિંહ 'પાલિ સાહિત્યકા ઇતિહાસ'
- [19] જૈન, જગદીશચંદ્ર 'પ્રાકૃત સાહિત્યકા ઇતિહાસ'
- [20] પાણ્ડેય રાજબલી : 'પ્રાચીન ભારત'
- [21] મહાજન, વિદ્યાધર 'પ્રાચીન ભારતકા ઇતિહાસ'
- [22] વિદ્યાલંકાર, સત્યકેતુ : 'ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર उसका इतिहास'
- [23] પ્રકરણ ૧ – ૨ ૩૧૧
- [24] Altekar, A. S.: 'The Rashtrakutas and their Times'
- [25] Bhagwanlal & Jackson: 'Gazetteer of the Bombay Presidency,'
- [26] Vol. I, pt. I: 'History of Gujarat', Ancient Period.
- [27] Gopalan, R.: 'History of the Pallavas of Kanchi'
- [28] Majumdar, M. R. (Ed.): 'Chronology of Gujarat'
- [29] Majumdar, R. C. 'History of Bengal', Vol I
- [30] Munshi, K. M.: 'The Glory that was Gurjarades'a', Pt. III: The imperial Gurjaras
- [31] Puri, B. N. 'History of the Gurjara-Pratiharas'
- [32] કલ્હણ : 'રાજતરંગિણી'
- [33] સમ્પ્રદાયકાર નન્દી: 'રામચરિત'
- [34] શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે. : 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ'
- [35] શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. : 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' ભાગ ૧-૨
- [36] પ્રકરણ ૩
- [37] Agrawala, V. S.: 'Indian Art', Vols. I-II
- [38] Brown, Percy: 'Indian Architecture (Buddhist & Hindu Periods)'
- [39] મેરુતુંગ : 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'
- [40] સમ્પ્રદાયકાર નન્દી: 'રામચરિત'
- [41] સોમેશ્વર : 'કીર્તિકૌમુદી'
- [42] હેમચન્દ્ર : 'દ્વયાશ્રય'
- [43] ઓઝા, ગૌ. હી. : 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ'
- [44] જોટ, રત્નમણિરાવ બી.: 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ભાગ ૧
- [45] દેસાઈ, મોહનલાલ દ.: 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'
- [46] મહેતા, નર્મદાશંકર દે.: 'હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ'
- [47] શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે.: 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ'
- [48] શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં.: 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ'

[49] Gujarati Vishwakosh – ગુજરાતી વિશ્વકોશ

<https://share.google/Hc54mIfdMZjuH66q2>

[50] Sanskrit literature - Wikipedia

<https://share.google/k3VxL8MVqIn92WnlA>